

**BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

ISSN 1991-3494

Volume 2, Number 366 (2017), 251 – 255

N. B. Akysh¹, A. M. Akhmetova^{2,1}

¹M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan,

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: babe8812@mail.ru. qazakhmetova@gmail.com

**THE FATE OF INTELLECTUALS
IN MODERN KAZAKH NOVELS**

Abstract. The issue of intellectual potential is analyzed through social conflicts, which are reflected in the novels «Zhalgan dunie» by S.Elubay and «Zhangyryk» by Zh.Shashtayuly. In the research work the authors, first of all, draws attention to the intellectual features of different characters, and makes relevant scientific findings. The authors make a conclusion on definition of the essence of national existence and identity in the novels.

Keywords: intelligence, potential, nation, intellectual, novel, contrast, phenomenon, psychology, philosophy, development, dynamics.

ӨОЖ 821.512.122-3

Н. Б. Ақыш¹, А. М. Ахметова²

¹М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан,

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ
ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ**

Аннотация. Қазіргі қазақ романындағы зияткерлік әлеует мәселесі С. Елубайдың «Жалған дүние» және Ж. Шаштайұлының «Жаңғырық» романдарында бой көрсететін тартыстар арқылы талданады. Зерттеушілер ең алдымен кейіпкерлер бойындағы зияткерлік сипаттарға мән бере отырып, оның бүтінгі таңдағы ұлттық болмысты қалыптастырудың атқаратын қызметтің айқындауға тырысқан.

Түйін сөздер: зияткерлік, әлеует, ұлт, зиялды, роман, суреттеу, эпизод, қарама-қайшылық, құбылыс, психология, философия, дамыту, сюжет, динамика.

Көркем әдебиеттегі ұлт зияллыларының тағдыры, ұлттық таным мен менталитет мәселесі қазақ әдебиеттануғының зерттеу нысанына айналса, төл әдебиетіміздің деңдең тануға жаңа мүмкіндіктер туғызуы ықтимал. Зерттеудің осы тақырыбын күн тәртібіне жиірек қоятын болсақ, халқының зияткерлік әлеуетін бейнелеу жолдары біршама айқындала түсер еді. Соңғы он жылдық ішінде жарық көрген жекелеген романдарды талдау барысында бұл мәселенің бүтінгі қазақ романы үшін идеялық өзектілікке айналып отырғанына көз жеткізеді. Осы қозғалып отырған тақырыптың көркем әдебиеттегі орындалу деңгейін белгілі жазушылар С.Елубайдың «Жалған дүние», Ж.Шаштайұлының «Жаңғырық» романдарының мазмұнын байыптау арқылы түсіндіруге мүмкіндік бар.

С.Елубайдың «Жалған дүние» [1] романымен танысқан оқырман автордың одан бұрын жарық көрген «Ақбоз үй» және «Мінәжат» романындағы бас кейіпкерлердің кейінгі тағдырларының қалай қалыптасқанына қанық болады. Бір-бірімен жалғасып жатқан бұл үш шығарма қазақ халқының тарихындағы елжүлдік кезеңде орын алған жекелеген оқиғаларды қамтиды. Яғни, жанрлық сипаттарына қарағанда, ішінәра қазақ ұлтының зияткерлік әлеуетін сипаттап көрсете алатын бұл

туындылар, сөз жоқ, трилогиялық романдар. Аталған шығармалар бұған дейін жанрлық түрғыдан дәл осылай жүйелене қоймағанын атап айтудымыз керек. Мынандай біртұтас көркемдік желілер аталған романдардың бір бірімен органикалық байланыстағы трилогия екенін айқындай түседі.

Мәселен, «Ақбоз үйде» өткен ғасырдың жиырмасыншы-отызыншы жылдарына көркем барлау жасалса, «Мінәжат» кейіпкерлердің отыз жетінші жылдың зобалаңы мен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тағдырларынан сыр толғайды. Ал «Жалған дүниенің» кейіпкерлері – сол романдарда көрінген басты қаһармандардың жиырмасыншы ғасыр аяғы мен жиырма бірінші ғасырдың басында тірлік кешіп жатқан ұрпақтары. Үш кітапта да ұлттық зияткерлік мәселелері жекелеген тартыстар, эпизодтық көріністер мен кейіпкерлердің ой-толғаулары арқылы көрініс тауып жатады.

Трилогияның бірінші кітабында көрінген бас кейіпкерлерден арасынан «Жалған дүниеде» Хансұлудың әбден қартайып өлемен шаққа жеткен сонғы санаулы айлары суреттеледі. Бас кейіпкер Едіге болса, бір кездегі ер жігіт Бұлыш пен Балзия арудың бел баласы. Замана ағымымен тағдырлары түрлі өткелектерден өтіп келе жатқан бұл адамдардың өмірлері бейбітшілік орнаған жана заманда да бір арнаға түсіп, тыныштық әлдінен қарай ынғайлана алмапты. Бір замандарда саяси нәубеттің әсерімен зорлық-зомбылықты, қасіретті нәубеттерді бастаң кешкен аталарап мен әжелдердің ұрпақтары тағы да күрес жолында көрінеді. Бұл кезеңдегі күрестің сипаты бөлек, енді саясаттан гөрі әлеуметтік-моральдық мәселелер алдыңғы планға шығып, өз өктемдігін жүргізе бастаған.

Басынан өткізбеген қындығы жоқ Хансұлу – бүтінде өлім аузындағы кейуана. Өзінің о дүниеге аттанатының жақсы түйсінгендімен, жаңы байыз тауып, байырқалар емес. Өйткені шешімін таппаган түйткілді мәселелер көп, жан дүниесін аясыз жабырқатып, мынау пәнни жалғанда жалғызырылатын да солар. Алатаудай арқа тұтып жүрген Алматыдағы бастық баласы Тұлымхан тағдыр тәлкегіне ұшырап, сүміреіп ауылдағы үйнен қайтып келіп отыр. Жай келмей, маскунемдіккө салынып, қай жағынан болсын, тұңғылғақ қарай мүлде құлдырап кеткен.

Бар үміт артараты – жоғары оқу орнына түскен немересі Бөпенай еді, оның да болашағы бұлышты. Тек бұлышты ғана емес, көрі әжені шошытатындағы көтерлі сияқты. Оған әженің бастығырылып жатып көрген түсі айғақ. Осы тұс арқылы автор қасиетті кейуананың бірер жылдан кейін орын алған Желтоксан оқиғасын мегзеп отырғаны анық. Осынау ауыр түсті көріп жатып, көз алдына әлденелер елестеген ананың киналып жатып өмірден өтіп кетуінде де символдық мән бары байқалады. Міне, зияткерлік мәссесесіндегі тартыстардың айқынырақ көрініс табатын сәттері.

Бас қаһарман Едіге отыз екінші жылдың ашаршылығы туралы романын бастыра алмай, басы катып, сенделіп жүр. Бір қарағанда, ол тек өзінің қара басының камы, шығармашылық мұраты жоғында ғана күресіп жүрген сияқты көрінеді. Бірақ бұл арада кейіпкерлердің жазушы екенін ұмытпаудың көрек. Өйткені жазушы деген бұкіл бір халықтың арман-мұддесін, ұлтының өзекжарды мәсселелерін көтеретін белсенді тұлға. Демек, Едіге өз халқының тағдырындағы қасіретті кезеңді суреттеу арқылы сол халықтың мұн-мұктажын да көркем ойдың өзегіне айналдырып отыр. Ендеше оның күресі – бұкіл бір ұлттың рухани мұддесі үшін күрес.

Шығарма оқиғасының едәуір болігі оқырманның көз алдында шегіністі баяндаулар арқылы көлденендей жатады. Олар бас кейіпкерлер Хансұлу мен Едігінің өз өмірлерінің қайтып келмес жылдарына ойша барлау жасауы арқылы берілген. Хансұлу ой сапарын сонай отызыншы-қырқыншы жылдарға бағыттаса, Едігінің еске алатын кезеңдері әлдекайда бертінірек. Оның шығармашылық, әлеуметтік қырларымен бірге астасып көрінетін – моральдық ұстанымдары. Былайынша өзіне өзі иелік жасауға шамасы қаптал жетерлік жігіт ағасы қызы-келіншекке келгенде босанды. Өзімен бірге кино түсіріспіп жүрген Назықен есімді қызға көnlі кетіп, әуейі болуы – бас кейіпкердің пәндешилік осалдығынан хабар беретін деталь.

Кейіпкердің мұндаидар пәндешилік әлсіздіктері тек зиялды қауым өкілдеріне ғана тән емес десек те, казақ прозашыларының көптеген шығармаларындағы кейіпкерлер бойында көрініс тауып жатады. Мысалы, Ә.Ахметтің «Жылыстап өткен жылдар-ай» [2.148] хикаятындағы бас кейіпкер тележурналист Ергалиға өзімен бірге қызметтес Айнұр деген жас қызы көnlі кетіп, сонынан қалмай кояды. Бұл екеуінің қызы-жігіт ретіндегі арақатынаса да іссапарда жүрген кезде айқындалады. «Жалған дүниеде» кейіпкерлер кино түсірушілер болса, «Жылыстап өткен жылдар-айда» телехабар түсіруші журналисттер. Ситуациялардың бұлайша ұқсастықтарына қарап, оларды белгілі бір мамандық иелерінің, нақтырақ айтқанда, телевидение, кино қызметкерлерінің өмірінде кездесетін типтік

құбылыс емес пе екен деп қалуға да болады. Бұлар зияткерлік әлеуеттің жүгін көтеріп жүрген жандар екендігі сөзсіз.

Дегенмен, ұқсас ситуациядан туындастын оқиға шешімі екі шығармада екі басқа. Едіге Назынгенге өзі ынтызарлық көрсетіп, екеуі күнәлі әрекетке барса, Ерғали өзіне жабысқан жас арудан аттонын ала қашады.

«Жалған дүние» романы бас кейіпкер Едігенің Өктем үнмен сұхбаттасып жүріп, ақыры сонында жүгіріп келе жатқан бойы қазаға ұшырауымен аяқталады. Жалпы түрлі естелік баяндаулар және Өктем үнмен сұхбат құру формасы туындының постмодернистік үлгілерді де негізге алғанын байқатса керек. «Іштегі бір қозғаушы күш, адамды өмір майданына айдал салып отыратын күш көзі тартылғандай. Кісі кәртаяғанда сол күш, өмірге деген құштарлық сарқылмақ. Оны жұрт кәртаю дейді. Ақиқатына келгенде, сол «кәртаю» мысықтабандап келген ажал емес пе? Ал бұнын ажалы төбеден түскен жайдай болды. Сонымен не ұқтың?.. Болжағаның сол... бір шым-шытырық түс көргендей болдын» [1.154] деген философиялық түйіндеулер романдағы кредо екендігі де айқын.

Бас қаһарманның өлім алдындағы түсініксіз сөті «Кенет кеуде тұсының лау ете түскенін сезді, өзінің лезде от тиген қауырсындай лапылдаш бара жатқанын сезді. Дүние шыры айналды да, іле құлаққа ұрған танадай тым-тырыс бола қалды. Қауырсындай қалқып, айналып ұшып келеді Едіге» [1. 156] деп суреттеледі. Бұл арадан қаны тамған реализмін емес, постмодернистік ізденістің қазақ прозасындағы кезекті үлгісін байқаймыз. Мүмкін, жиырма бірінші ғасырдың романына тән өзіндік үлгі болуы әбден ықтимал. Қысқаша тұжырымдап келгенде С.Елубаевтың «Жалған дүниесі» – тек писхологиялық пландағы ғана емес, философиялық сипаты да көрініп тұрған, заманауи көркем ойдың өзгерістеріне ілесе білген роман.

Ж.Шаштайұлының жиырма бірінші ғасырдағы қазақ әдебиетінің алғашқы өнімдерінің бірі «Жаңғырық» [3] романы да ұлттық парадигма мәселесін көтеруімен назар аудартады. Шығарманың бас кейіпкері журналист Занғар Сардарбекұлы үнемі ой үстінде толқып, тебіреніп жүретін өрелі интеллект иесі. Оны ойдан ойға жетелеп, маза бермейтін ішкі-сиртқы себептер жетерлік. Әсіресе өзі өмір сүріп отырган кезеңдегі қофам өмірі де, туган халқының болашағы да, қызметтестермен арадағы қарым-қатынас та мазасыздық азығы.

Пойызбен келе жатқан Сардарбекұлы қойларды пойыздың басып кеткеніне күә болып қалады да, ол жайында өзі жұмыс істеп жүрген газет редакциясының басшылығын құлағдар етеді. Сейтіп ол жайында жазу туралы тапсырма алады. Редакцияда Сардарбекұлымен бірге жұмыс істейтін редакция қызметкерлері Құрышбек, бөлім бастығы, жетекші бөлім бастығы, редактор және басқалары мақсаттары бір болғанымен, әртурлі мінез-құлтық иелері. Кейіпкерлердің болмыс-бітімін айқынырақ ашатын детальдар – бұлардың қызмет бабындағы өзара пікірталастары мен әріптестік өзіл-қалжындары.

Пойыздың қойлардың басып кететінін көрген сапарында Сардарбекұлы жолай Сабира есімді әсем қызбен танысқан болатын. Кейін курсас жігіті Аскарбектің үйлену тойында ол Сабираны кездестіріп билейді, бірақ арықарай тығыз қарым-қатынасқа бара қоймайды. Оған кейіпкердің кей сөттерде бойын билеп кететін тартыншақтығы себеп. Ұлттық менталитетіміздің өзіндік нышандарының да бірі осы.

Ұлттық проблемалар романың әр тұсында орыстардың қазақтарға үстемдік көрсетіп отыруы сипатында көрініс тауып жатады. Бұл арада авторды ұлттылар деп кінәлауға негіз жоқ, тілге тиек болатын жайт көнестік дәуірдегі ұлтаралық мәселелердің жабулы казан жабулы қуйінде болып келген аңы шындығы ғана.

Сардарбекұлының жерлесі жігіті, журналистикада оқып жүрген Бегімбетті көшеде орыс жігіттері қазақ болғаны үшін ғана қорлап, сабап кетеді. Откен қыын-қыстау замандарға шолу жасай келіп, тағы бір жерінде жазушы мәймәнкелеп жатпастан, «Қазақтан басқасының бәрі ашаршылықтан дін аман шыққанын шешесі айта-айта, әбден ығыр қылған еді» [3.31] деп тіпті ашық мәтінмен кетеді.

Шопан Сансызбай образы да стандарттық бейнелеу аясынан өзгеше реnde қызық жасалған. Өрісте мал сонында жүрген оған Сұрапбай деген ферма менгерушісі келіп тисіп кеткен екен. Артынан алдындағы қойларын пойыз басып, соның салдарынан біразы қырғынға ұшыратып алып, әбден киналады. Осынау оспадарсыз оқиғаның орын алатын сөті шопанның сұқыттан әбден жаурап, тұла-

бойы мұзға сіресіп қалған кезінде. Ауруханада жатқан Сансызбайды тергеуші тергейді. Қарапайым еңбек адамы осылайша мүшкіл жағдайға ұшырап, ауруханаға түсіп қалған уақытында оның көнілін сұрап, хабарласатын – тек шаруалас адамы Шынтай ғана. Бұл кезде басшылық Сардарбекұлын еркін журналист етіп тағайындауды.

Оның әріптесі журналист Бегімбеттін Мәскеуге алты айға окуда жүрген кездері де романның ұлттық парадигма бағытындағы сипатын қоюландыра түседі. Осы арада психологиялық планда баяндалатын жағдай – Мәскеудегі әр ұлт адамдарының мінез-құлқы, олардың өзара және басқа жүргін қарым-қатынасы, казаққа назар аудармайтыны сияқты ұлттық мәселелер.

Практикадағы жетекшісі Стась деген орыс журналисі арқылы орыс тілінде қalam тартуы да Бегімбет қабілетінен айқын хабар бергендей. Оның Мәскеу газеттерінде жарияланған мақаласын жерлес журналистері, соның ішінде Сардарбекұлы да көріп, таң қалады. Мәскеудегі бір үйде жазушы Сәкен Майлыбаевич, әйел Надежда, Шотбай, Дархан, Ғұлмайра тәрізді қазақ жастарының арасында қонақта болуы Бегімбеттің көзін аша түскен. Бұл бір – ұлттық менталитеттердің қайшыласып, қақтығысқа түскен сөті.

Іссапарда жүріп қайта оралған Сардарбекұлы Қазақстан Республикасын басқаруға екі бірдей орыс басшының жіберілгенін естиді. «Қазакты адам деп жатқан ешкім жоқ». Ол тұған қаласына оралған кезде Қақаң деген көнекөз замандасы «Қазақ бітті ғой» шағым айтқандай болып, жылап жібереді.

Іссапарда жүріп қайта оралған Сардарбекұлы Қазақстан Республикасын басқаруға екі бірдей орыс басшының жіберілгенін естиді. Оның ойынша, «Қазакты адам деп жатқан ешкім жоқ». Ол тұған қаласына оралған кезде Қақаң деген көнекөз замандасы «Қазақ бітті ғой» шағым айтқандай болып, жылап жібереді.

Іссапарда жүріп қайта оралған Сардарбекұлы Қазақстан Республикасын басқаруға екі бірдей орыс басшының жіберілгенін естиді. «Қазакты адам деп жатқан ешкім жоқ». Ол тұған қаласына оралған кезде Қақаң деген көнекөз замандасы «Қазақ бітті ғой» шағым айтқандай болып, жылап жібереді.

Сансызбай екі ұлымен айдалада келе жатқанда алдарына ел кезген дуана жолығып қалады. Кенестік өмірдің жаттанды сипатына сай емес тосын көріністі жазушы қарапайым бұқараның әлеуметтік келбеттін даралау үшін әдей шендестіріп бергендей. Діттеген жеріне жеткеннен кейін Сансызбайдың бір кезде өзін тергеушінің есі ауысқанын көретін эпизоды да ишараға толы.

Ж.Шаштайұлының жекелеген шығармаларында психологиялық талдауларда көбірек орын алып келсе, «Жанғырықта» әлеуметтік талдаулар басымырақ. Оқиғалардың даму ырғағындағы жеделдік, жігерлі екпін сюжеттерді шапшаң алмастырып отырады. Бір сөзben түйіп айтқанда, «Жанғырық» романы – ұлттық менталитеттің, ұлттымыздың зиялдықтарына, моральдық астарларына үнілген көлемді шығарма.

Осы романның кейіпкерлері Занғар Сардарбекұлы, Бегімбет, Сансызбайлар тағдырлары белгілі бір дәуірдегі қазақ қауымының алабажақ картинасын көзге елестетіп отырады. Ж.Шаштайұлының алдыда шыққан «Біздің заманың Аязбі» романында шет жағалап қана айтылып кететін ұлтаралық және тәуелсіздік идеясының бұл шығармада көрініу айқынырақ әрі батыл. Қазақ халқының қатардағы әкілдері ғана емес, елдің қаймағы болып саналатын зиялдықтарының да ұлттық түрғыдан зәбір көрүі, намысының қорлануы сияқты саяси өткір жағдайлар шығарма фабулалысының берік арқауы сынды. «Ұлтым, қазағым» деген оқырманнның патриоттық сезімін оятуда, елін, жұртын сүюге баулуда бұл шығарманың белгілі бір тағылымдық тұстарын атап өткеніміз абыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Елубай С. Жалған дүние: Роман-оитолғау. – Алматы: Қазығұрт, 2003. –160 б.
- [2] XXI ғасырдағы казақ әдебиеті (2001-2011 жж.). – Алматы: Арда, 2011. –640 б.
- [3] Шаштайұлы Ж. Жанғырық: Роман. – Алматы: Жалын, 2004. –256 б.

REFERENCES

- [1] Elubai S. Zhalgan dunie. Roman-oitolgau. Almaty: Kazygurt, 2003. 160 p.
- [2] XXI gasyrdagy Kazakh adebieti (2001-2011 zhyldar). Almaty: Arda, 2011. –640 b.
- [3] Shashtaiuly Zh. Zhangyryk: Roman. Almaty: Zhalyн, 2004. 256 b.

Н. Б. Акыш¹, А. М. Ахметова^{2,1}

¹Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан,
²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

СУДЬБА ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ РОМАНАХ

Аннотация. Проблема интеллектуального потенциала анализируется через социальные конфликты, которые отражаются на страницах романов «Жалған дүние» С. Елубая и «Жанғырық» Ж. Шаштайұлы. При исследовательской работе авторы статьи в первую очередь обращают внимание на интеллектуальные особенности разных героев и делают соответствующие научные выводы. В конце статьи авторы делают заключение по поводу определения в романах сущность национального бытия и самосознания.

Ключевые слова: интеллектуальность, потенциал, нация, интеллигент, роман, описание, эпизод, противоположность, явление, психология, философия, развитие, сюжет, динамика.

Автор туралы мәлімет:

Акыш Н. Б. – М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, babe8812@mail.ru

Ахметова А. М. – Әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университетінің 1 курс докторанты, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының кіші ғылыми қызметкері, qazakhmetova@gmail.com